

TÜRK MİSTİK AKIMLARININ KAYNAKLARI

MUĞ EZOTERİZMİNDEN KIZILBAŞ İRFANINA
MARJİNAL ÖĞRETİLER

PROF. DR. FUZULİ BAYAT

ⓧ Ⓜ Ⓛ Ⓜ / otukennesriyat

YAYIN NU: 2392
KÜLTÜR SERİSİ: 1247

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-679-3

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

Koşuyolu Mah. Mahmut Yesari Cad. Nu: 76 • 34718 Kadıköy-İstanbul
Tel: [0216] 546 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Editör: M. Bilal Erimez

Düzeltili: Anıl Ersoy

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Ötüken

Baskı: Pelikan Basım Matbaa ve Ambalaj Sanayi Tic Ltd Şti
Kayabaşı Mah. Ulubatlı Hasan Cad. Nu: 2H, İç Kapı Nu: 19
Başakşehir-İstanbul
Tel: [0212] 613 79 55
Sertifika Nu: 40619

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik
çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı
yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve
yayınlanamaz.

Prof. Dr. Fuzuli Bayat: 1958 yılında Azerbaycan'da doğdu. 1984 yılında Azerbaycan Yabancı Diller Üniversitesi Fransız-İngiliz Dili Bölümünü üstün başarıyla ve yüksek lisans derecesi alarak bitirdi.

1987-1990 yıllarında Özbekistan Bilimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Enstitüsünde doktora çalışmalarına başladı.

1990 yılında doktora tezini savunarak “Doktor of Philosophie” ünvanını aldı.

1990-1992 yılları arasında Azerbaycan Bilimler Akademisinin Edebiyat Enstitüsünde ilmi araştırmacı olarak çalıştı.

1993-1995 yıllarında Ortak Türk Edebiyatı Bölümünde başkanlık görevini yerine yetirdi.

1996-1999 yılları arasında *Dede Korkut Ansiklopedisi* hazırlama kurulunda başkan yardımcısı ve yazar olarak vazife aldı.

1997 yılında Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin üyesi seçildi.

1997 yılında ikinci doktora tezini savunarak Filoloji İlimler Doktoru (Doctor of Philological Sciences) ünvanını aldı.

1999-2008 yılları arasında Gaziantep Üniversitesinde misafir öğretim üyesi olarak çalıştı.

2009 yılından beri AMEA Folklor Enstitüsü'nde çalışmakta olup, 2012 yılından itibaren de Folklor Teorisi Bölümünün başkanı olarak görev yapmaktadır.

Fuzuli Bayat'ın bugüne kadar yurt içi ve yurt dışında 39 kitabı (Azerbaycan'da 18, Türkiye'de 19, İran'da 1, Tataristan'da 1) ve 200'den fazla makalesi yayımlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	11
-------------	----

BİRİNCİ BÖLÜM MUGAN (MUĞ) ŞAİRLERİNDEN MUTASAVVİFLARA KADAR

Giriş.....	17
Mugan Muğlarının Edebiyatı.....	18
Mugan'ın Öne Çıkan Şair ve Filozofları.....	18
Azerbaycan'da İslam'ın Yayılışı ve Tasavvufun Etkisi.....	23
Azerbaycan'da Tasavvufun İlk Öncülleri ve Tarikatlar	25
Sonuç.....	31

İKİNCİ BÖLÜM MUĞLARIN TARİHİ VE MUĞ/MAG EZOTERİZMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Giriş.....	35
Med Devleti ve Muğlar	37
Dil Bilimsel Bağlamda Medlerin Etnik Kimlikleri Üzerine	47
İran Tarih Yazarlığı: Manipölasyon ve Siyasi Çarpıtmalar	51
Dinî Mitolojilere Göre Mannalar, Medler, Muğlar (İranlı Köken Teorisinin Geçersizliği)	56
<i>Kur'an</i> 'da Medler ve Mecûsiler	56
<i>Kitâb-ı Mukaddes</i> 'e Göre Medler ve Magi Kavramı.....	58
Med Dininden Zerdüşt Dinine İran Gerçeği	68
Sonuç.....	78

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM MEDLERİN KÂHİN SINIFI: TARİHSEL VE FİLOLOJİK PERSPEKTİF

Giriş.....	81
Muğ Kâhinleri: Tarihî Filolojik Değerlendirme	82
Ahamenişler Dönemi ve Sonrası: Muğların Etkisi ve Zayıflama Süreci..	88
Sonuç	91

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM MAGİ (MUĞ)-MOHAN (MUGAN) PARALELLİĞİ

Giriş.....	95
Azerbaycan'ın İslamlaşma Süreci	96
Mugan Coğrafyası.....	99
Sonuç.....	105

BEŞİNCİ BÖLÜM MED/MEDYEN VEYA MUĞ DİLİ

Giriş.....	107
Mannaların Dilinden Günümüze Ulaşan Şahıs Adları ve Med Kabile İsimleri	109
Muğların/Magların Dili: Muğ-Muğal-Mugal-Mogol Paralelliği	119
Kaynaklarda Yer alan Medce Kelimelerin İncelenmesi	125
Muğ (Magi) Kelimesi Bağlamında Etimoloji	125
Med Diline Ait İsimlerin Etimolojik İncelemeleri	127
Sonuç.....	133

ALTINCI BÖLÜM MUĞ/MAG EZOTERİK TOPLULUĞU VE GNOSTİK MİTLER

Giriş	135
Muğların Alt Grupları ve İnanç Sembolleri	137
Kadim Dünyanın Muğlarıyla İlgili Ezoterik Mitler.....	142
Sonuç.....	151

YEDİNCİ BÖLÜM MUĞ EZOTERİZMİNDEN KIZILBAŞ-SAFEVÎ İRFANINA

Giriş: Muğ Ezoterizminin Dönüşümü.....	153
Muğ Ezoterizmiyle Kızılbaşlık Arasındaki Paralellikler	156
Muğ Ezoterizminden İslami Döneme: Tekke ve Divan Şiirinde “Pîr-i Mugan” Kavramı	162
Muğ Ezoterizmi ve Tasavvufi Anlamda <i>Pîr-i Mugan</i>	164
Tasavvuf Edebiyatında <i>Pîr-i Mugan</i>	166
Muğ/Mag Ezoterizmi ve Batı Dünyasında Magizm:	
Sihir ve Büyücülük	175
Sonuç.....	181

SEKİZİNCİ BÖLÜM
TARİHÎ MUGAN COĞRAFYASINDA
KURUMSALLAŞAN KIZILBAŞLIK VE BEKTAŞİ TEKKELERİ

Giriş.....	185
Safevî Devleti ve Bektaşî-Kızılbaş İlişkilerinin Tarihî Temelleri.....	187
Mugan Bölgesinde Bektaşî-Kızılbaş Kültürü ve Ezoterik Gelenekler ...	189
Tasavvufla İrfanın Birleşmesi.....	191
Sonuç.....	194

DOKUZUNCU BÖLÜM
KIZILBAŞ İRFANI

Kısa Giriş.....	197
Kızılbaş İrfanının Sözlü ve Yazılı Kaynakları.....	200
Safevî İktidar İdeolojisinin Şekillenmesinde Kızılbaşlığın Rolü.....	203
Kızılbaş İrfanının Arka Plana İtilmesi	205
Kızılbaş İrfanında Ritüelistik Kavramlar (Sema, Ahiret, Cennet-Cehennem).....	208
Kızılbaşlığa Göre Ruh-Beden Münasebeti.....	211
Kızılbaşlıkta Yeniden Doğuş: Don Değiştirme.....	213

ONUNCU BÖLÜM
ONTOLOJİK VE AHLAKİ AÇIDAN NUR KAVRAMI

Giriş.....	221
Kızılbaş İrfanına Göre Nur	222
Nur Bağlamında Çerağ	225
Diğer Öğretilerde Nur Kavramı	227
Işık Tayfası, Osmanlıda Dinin Siyasileşmesi ve Dinî-Tasavvufi Akımların Marjinalleşmesi	231
Sonuç.....	234

ON BİRİNCİ BÖLÜM
KIZILBAŞ İRFANININ TEMEL KAVRAMLARI

Giriş.....	237
Üç Sünnet Yedi Farz	238
Yol, Kural ve Sürek Bağlamında Erkânnameler	242
Dört Kapı Kırk Makam	244
Kızılbaş İrfanının Bel Kemiği Allah-Muhammed-Ali	252
Sonuç.....	262

ON İKİNCİ BÖLÜM
KIZILBAŞ, SAFEVÎ VE ŞİÎ FARKLILIKLARI

Giriş.....	265
Muğ Ezoterizmi, Kızılbaşlık, Safevîlik ve Şîîlik Arasındaki Fark ve	
Benzerlikler	268
Halk İslamı, Tasavvuf ve Şîîlik.....	276
Sonuç.....	280

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KIZILBAŞLIĞIN BAZI ÖZELLİKLERİ

Giriş.....	283
Kızılbaşlık: Tarihsel, Kültürel ve Ezoterik Bağlamda Bir	
Değerlendirme.....	286
Dinî Otorite ve Ezoterik Akımlar Arasında Temel Farklar:	
Hürremilik-Kızılbaşlık Meselesi.....	288
Sonuç.....	296

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
KIZILBAŞLIKTA AKİDE MESELESİ VE TEOLOJİ

Giriş.....	299
Kızılbaş Akidesi.....	300
Kızılbaşlığın Teolojisi	305
Sonuç.....	308

SON SÖZ	309
KAYNAKÇA.....	313
DİZİN	335

ÖN SÖZ

Bu eser, insanlık tarihi boyunca kültürlerin, inançların ve felsefi akımların toplumsal yapıyı nasıl şekillendirdiğini ele alırken, Türk mistik ve ezoterik yaşam anlayışını yalnızca bir kültürel miras olarak değil, derin anlamlar ve öğretiler barındıran bir irfan geleneği olarak incelemektedir. *Türk Mistik Akımlarının Kaynakları: Muğ Ezoterizminden Kızılbaş İrfanına Marjinal Öğretiler* adlı bu çalışma, Türklerin tarihsel derinliklerinde yer alan mistik ve ezoterik unsurları analiz ederken, geçmişle bugün arasında entelektüel bir köprü kurmayı amaçlamaktadır.

Kitap, geniş bir tarihsel ve kültürel arka plan sunarak hem İslam öncesi hem de İslam sonrası Türk mistik öğretilerin kökenlerini ve gelişim süreçlerini detaylandırmaktadır. İlk bölümler, Antik Med uygarlığından İslami dönem Mugan şairlerine, Muğ ezoterizminden Medyenler (Medler) ve kutsal metinlerdeki anlatılara kadar uzanan geniş bir çerçevede Türklerin kadim geçmişine ışık tutmaktadır. Muğ (Magi) ve Mugan (Mohan) kavramları arasındaki bağlantılar, Türklerin dünya kültür tarihindeki rolünü anlamamıza katkı sağlarken, Muğ ezoterizminin dil, semboller ve ritüeller aracılığıyla nasıl şekillendiği de analiz edilmektedir.

Medyenlere ait hiçbir yazılı kaynağın günümüze ulaşmamış olması, araştırmacıları, yalnızca farklı kaynaklarda geçen özel isimlerin köken bilimi açısından incelenmesiyle yetinmeye zorlamıştır. Bu durum, Hint-Avrupa teorisyenlerinin bu kelimeleri Persçe açıklamaya meyletmelerine neden olmuştur. Oysa hem Batılı bilim insanları hem de Türkiye ve Azerbaycan'daki bazı akademik çevreler tarafından yapılan analizler, bu kelimelerin Türkçeyle açıklanabileceğini ortaya koymuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUGAN (MUĞ) ŞAİRLERİNDEN MUTASAVVİFLARA KADAR

Giriş

Mugan bölgesinin tarihsel, felsefi ve edebî mirası, ne yazık ki yeterince incelenmemiş ve pek çok açıdan gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir. Ancak bu kadim bölgenin, özellikle İslam öncesi dönemde, önemli bir manevi ve entelektüel merkez olduğu bilinir. Mugan'ın tarihsel bağlamında öne çıkan figürlerden biri olan Muğlar, eski çağlarda bölgenin kâhinleri ve ruhani liderleri olarak görev yapmış, toplumun manevi rehberleri olmuşlardır. İslamiyetin bölgeye yayılmasıyla birlikte bu gelenek, yeni bir bağlama taşınmış ve İslam felsefesiyle tasavvufun etkisi altında yeniden şekillenmiştir. Böylelikle hem edebiyat hem de irfan geleneği, bu dönüşümden etkilenerek daha da zenginleşmiştir.

Muğ adı, tarih boyunca filozofları, şairleri ve din adamlarını tanımlayan bir ünvan olarak kullanılmıştır. Mugan bölgesinde yaşayan bu bilginler, eski Muğ kâhinlerinin manevi mirasçıları kabul edilirler. Ayrıca onların derin bilgisi hem yerel hem de İslami bir çerçevede yeniden şekillenmiştir. Bununla birlikte, İslamiyetin yayılma sürecinde Muğ kâhinlerinin büyük bir kısmının Müslüman olduğu ancak bir kısmının İran'ın iç kesimlerine ya da Hindistan'a çekildiği tarihsel kaynaklarda ifade edilmektedir. Bu süreçte Arap, Fars ve Türk kaynaklarında Muğlar hakkında çok sayıda farklı ve kimi zaman çelişkili bilgiler yer almıştır.

Kaynaklardaki bu karışıklık, Muğların kimliği ve inanç sistemi üzerine yanlış anlamalara yol açmıştır. Örneğin, Muğlar genellikle *Mecus* ya da *Mecuş* olarak adlandırılrsa da Zerdüştlüğün doğrudan takipçileri değil, daha eski bir halk olan Medlere mensup bir topluluk oldukları düşünülmektedir. Antik Çağ'da *Magi*, *Magus* ya da

İKİNCİ BÖLÜM

MUĞLARIN TARİHİ VE MUĞ/MAG EZOTERİZMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Giriş

Med (Medyen) Devleti, MÖ yedinci yüzyılda günümüz İran coğrafyasında kurulan ve tarih sahnesinde önemli bir yere sahip olan bir devlettir. Medler, Pers İmparatorluğunun öncülü olarak kabul edilir ve İran tarihinin erken döneminde etkili bir siyasi ve kültürel güç oluşturdıkları kabul edilir. Medler, İran platosunun¹ yerel

¹ İran platosu, coğrafi olarak geniş bir bölgeyi kapsar ve tarih boyunca farklı halklar tarafından iskan edilmiştir. Bu bölge, İran'ın yanı sıra Afganistan, Pakistan'ın bazı bölgeleri ve Orta Asya'nın bir kısmını içerir. Dolayısıyla, İran platosu veya coğrafyasından söz edildiğinde, yalnızca belirli bir etnik grup ya da halk değil, çok sayıda farklı kültür ve uygarlık kastedilir. İran platosu tarih boyunca çeşitli halkların yaşadığı bir bölge olmuştur. Bu halklar arasında Hint-Avrupa kökenli Persler, kökeni Türk olabilecek Manna ve Medler, Türk kökenli topluluklar (örneğin Göktürkler, Selçuklular), Semitik topluluklar (örneğin Babililer) ve diğer yerel halklar (örneğin Elamlılar) sayılabilir. Bölgenin etnik yapısı zamanla çok katmanlı hâle gelmiştir. MÖ sekizinci ve yedinci yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinden göç ettiği düşünülen Kimmerler, İran platosu ve Anadolu'ya kadar yayılmıştır. Bazı tarihçiler Hint-Avrupa kökenli olduklarını, bazıları ise Proto-Türk veya diğer Avrasya kökenli topluluklarla ilişkili olabileceklerini öne sürer. İskitler, Avrasya bozkırlarında yaşamış göçebe bir halktır. İranî kökenli olanlarla beraber içlerinde farklı etnik grupların karışmış olabileceği ve bu topluluklar arasında Proto-Türk unsurların da bulunabileceği göz ardı edilmez. Farslarla akrabalık iddiası ise çoğunlukla İskitler gibi toplulukların Hint-Avrupa kökeni üzerinden değerlendirilir, ancak bu, farklı teorilere açık bir konudur. Türkler, tarih boyunca İran platosu üzerinde etkili olmuşlardır. Orta Çağ'da Selçuklular, Gazneliler ve daha sonra Safeviler gibi Türk kökenli hanedanlar, İran'ın siyasi ve kültürel yapısını şekillendirmiştir. İran platosundaki Türk varlığı, yalnızca göçler

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEDLERİN KÂHİN SINIFI: TARİHSEL VE FİLOLOJİK PERSPEKTİF

Giriş

Medleri (Medya) tüm dünyanın gözünde gizemli ve etkileyici kılan en önemli unsurlardan biri, onların ezoterik öğretileri ve bu öğretilerin tarih boyunca yeni yapılanmalar içinde varlığını sürdürmesidir. Bu öğretiler, yalnızca felsefi veya dinî bir sistem olarak kalmamış, aynı zamanda siyasi ve toplumsal düzlemlerde de etkili olmuştur. Tarihî ve filolojik veriler, Muğ kâhinlerinin, yani bu ezoterik bilginin taşıyıcılarının, hiçbir güç tarafından tamamen yok edilemediğini kanıtlamaktadır. Muğ ezoterik sistemi zamana ve siyasi otoritelere uyum sağlayarak varlığını korumuş, farklı dönemlerde ve koşullarda yeni şekillere bürünmüştür.

Bu dönüşümün en dikkat çekici örneklerinden biri, Muğ ezoterizminin kılıf değiştirerek Safevî Devleti'nin ideolojik temelini oluşturmasıdır. Safevî Devleti'nin kuruluşunda Kızılbaşlık adıyla ortaya çıkan bu yapı, yalnızca dinî bir öğreti değil, aynı zamanda siyasi bir hareket ve askerî bir güç olarak şekillenmiş, Kızılbaşlık adı altında Safevî ordusunun temel unsurlarını oluşturmuştur. Şöyle ki Muğ kâhinleri pasif bir ruhban sınıfı olmamış, Med İmparatorluğu döneminden itibaren haksızlığa ve baskıya karşı aktif bir şekilde direnmişlerdir. Bu mücadeleleri, zamanla askerî bir nitelik kazanmış ve Ahemenişler döneminden Osmanlı Devleti'ne kadar süregelen tarihsel süreçte hep haksızlığa direniş sergilemişlerdir.

Bu sürecin kökleri, Muğ Gaumata ile başlayan ve Zerdüş'tle devam eden bir zincire dayanmaktadır. Zerdüş, bir "zaotar" (rahip) olmasına rağmen, sosyal ve siyasi bir esnekliğe sahipti. Buna ila-veten rahiplik hakkının yalnızca babadan oğula geçmesi, Zerdüş-

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MAGİ (MUĞ)-MOHAN (MUGAN) PARALELLİĞİ

Giriş

Azerbaycan coğrafyası, tarih boyunca farklı kültürlerin, dinlerin ve ideolojilerin kesiştiği stratejik bir kavşak noktası olmuştur. Doğudan Batıya uzanan büyük imparatorlukların, ticaret yollarının ve medeniyet akışlarının merkezinde yer alan bu bölge, aynı zamanda dinî ve felsefi sistemlerin şekillendiği bir alan olarak da dikkat çekmektedir. Bu coğrafyada kök salan Muğ ezoterizmi, yalnızca mistik bir öğreti değil, aynı zamanda kadim dünyada bilgelik, dinî ritüeller ve toplumsal düzenin temel taşlarından biri olmuştur. Muğ kâhinleri hem ruhani otoriteler hem de siyasi danışmanlar olarak, inanç sistemlerini şekillendiren ve toplumsal yapıyı düzenleyen önemli figürler olarak kabul edilmiştir.

Muğ geleneği, Zerdüştlüğü'nün doğuşu ve gelişimi üzerinde belirleyici bir rol oynamış; bu kadim öğreti, zaman içinde farklı siyasi ve dinî sistemlere uyum sağlayarak varlığını sürdürmüştür. Muğların taşıdığı ezoterik bilgi, sadece Azerbaycan'ın yerel kültürleriyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda çevre coğrafyalarda da yankı bulmuştur. Ancak bu mistik gelenek, büyük siyasi ve ideolojik değişimlere direnmek zorunda kalmıştır. Özellikle Ahamenişlerin yıkılması ve İskender'in istilasından sonra, Muğ kâhinlerinin nüfuzu zayıflamış ancak bu bilgi sistemi farklı formlar içinde yaşamaya devam etmiştir.

Azerbaycan'ın İslam'ı kabul süreci, yalnızca dinî bir dönüşüm değil, aynı zamanda derin bir sosyal ve kültürel değişim olarak gerçekleşmiştir. İslam'ın yayılmasıyla birlikte, bölgede mevcut olan Muğ ezoterizminin etkileri tamamen ortadan kalkmamış; aksine, pek

BEŞİNCİ BÖLÜM

MED/MEDYEN VEYA MUĞ DİLİ

Giriş

Azerbaycan'da kurulan Manna (Maneanna) Devleti, yerini Med İmparatorluğuna bıraktıktan sonra sınırlarını Horasan bölgesini de kapsayacak şekilde Mezopotamya'ya kadar genişletmiştir. Med etnik birliğinin ve dilinin oluşumunda, önceden aynı bölgede yaşamış olan Kaspiler, Kassitler, Turukkiler, Lullubiler ve Kutiler/Gutiler gibi kabilelerin ve kabile devletlerinin büyük rol oynadığı bilinmektedir. Bu kavimlerin etnik kökenleri tam olarak belirlenememiş olsa da Hint-Avrupa veya Sami halklarına mensup olmadıkları kesindir. Ayrıca, birbirine yakın görünen bu kavimlerin Kafkas halkları olması da mümkün görünmemektedir.

Son araştırmalar, Kassit dilinden kalan hükümdar adlarının Hurri diliyle açıklanmasını da olanaksız kılmaktadır. Ancak zamanla Kassitler, Turukkiler, Lullubiler ve Kutiler/Gutiler, İran platosunun diğer halkları gibi giderek artan bir İran (Hint-Avrupa) etkisi altına girmiştir. Bu varsayım, Mannalar için de geçerlidir. İ. Dyakonov, bu durumu özetlerken eski kavimlerin birçoğunun dil problemine değinmiştir. Onun fikrince Ortadoğu ve diğer bölgelerde, doğrudan atalarının binlerce yıl önce konuştuğu dili konuşmaya devam eden halklar neredeyse yoktur. Örneğin, Mısır'da eski Mısır dili yerini Kipti, Yunanca ve daha sonra Arapçaya bırakmış; ancak nüfus ne sürülmüş ne de yok edilmiştir, aksine aynı kalmıştır. Irak'ta Sümerce ve Hurrice sırasıyla Asur-Babil (Akadca), Aramice ve Arapça ile yer değiştirmiştir. Orta Asya'da Harezmlilerin, Soğdluların, Baktıriyalıların ve Partların İranî dilleri, Özbeklerin, Karakalpakların ve

YEDİNCİ BÖLÜM

MUĞ EZOTERİZMİNDEN KIZILBAŞ-SAFEVÎ İRFANINA

Giriş

Safevî Devleti'nin kuruluş süreciyle ilişkilendirilen Kızılbaş irfanının, Muğ ezoterizmiyle olan bağlantısının derinlemesine incelenmesi, bu dönemin dinî ve kültürel yapısını anlamak açısından önemlidir. Muğ ezoterizmi, yalnızca Batınlık veya İslam mistisizmiyle sınırlı olmayan, aynı zamanda bölgesel inanç sistemlerini, halk geleneklerini ve felsefi akımları bir araya getiren bir düşünsel yapıdır. Bu düşünsel yapı, özellikle Azerbaycan, Karabağ, Şirvan gibi bölgelerde derin kökler salmıştır.

Kızılbaşlık, Safevî hareketinin temel dinî anlayışlarını şekillendirirken, aynı zamanda çok daha eski bir gelenekten -Şamanlıktan ve Muğ ezoterizminden- beslenmiştir. Muğ ezoterizmi, özellikle bölgenin Şii inançları ve mistik öğretileriyle iç içe geçmiş, Kızılbaşlığın teolojik temellerinin atılmasına zemin hazırlamıştır. Muğ coğrafyasının farklı bölgelerinde hem Antik hem de İslami dönemde yaşayan düşünürlerin, Kızılbaşlık öğretilerinin önemli temsilcileri olduğu görülmektedir. Bu filozof ve şairlerin eserleri, daha sonra Safevî Devleti'nin dinî ve toplumsal yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur.

Kızılbaşlık, tarihsel olarak, sadece Safevî şeyhi Cüneyd ile ilişkilendirilse de bu öğretiye dair izlerin, daha önceki dönemlerde de bu coğrafyada mevcut olduğu açıktır. Özellikle Mugani mahlasını taşıyan filozofların ve şairlerin varlığı, Kızılbaş düşüncesinin bu bölgedeki erken temsilcilerinden olduklarını gösterir. Bu durum, sadece bir isimlendirme meselesi değil, aynı zamanda felsefi ve dinî bir mirasın varlığına işaret eder.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ MUGAN COĞRAFYASINDA KURUMSALLAŞAN KIZILBAŞLIK VE BEKTAŞİ TEKKELERİ

Giriş

Safevîlerin iktidara gelmesiyle, tarihî Mugan bölgesinde eski Muğların mirasçıları olarak görülebilecek Kızılbaşlar, faaliyetlerini genişletmiş ve halkı irşad etme görevine başlamışlardır. İslam öncesinde Muğlar, halkı irşad etme gibi bir misyon üstlenmemiş, bireysel ya da grup temelli bir eğitim anlayışı benimsemişlerdir. Bu anlayış, ezoterik bilginin yalnızca seçilmiş bireyler için olduğuna dair inançlarından kaynaklanmaktaydı. Muğlar, öğretilerini geniş kitlelere yaymak yerine devlet koruması altında muhafaza etmeyi tercih etmişlerdir.

Kızılbaşlık ise kitleleri toplu şekilde mürit yapmakla bir araya getirme ve halkla bütünleşme amacı taşıdığı için daha farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Bununla birlikte, Kızılbaşlık da kurumsallaşmaya yönelmiştir. Çünkü herhangi bir öğretinin yaşaması ve devamlılık göstermesi, belli bir kurallar, ritüeller ve örgütlenme biçimi gerektirir. Safevîlerin iktidarını tesis etmeleri, Kızılbaşların yönetimde etkili olmalarına olanak sağlamış ve bu durum, Mugan coğrafyasında Kızılbaş irfanına bağlı tekkelerin açılmasına ve tarikat öğretilerinin yaygınlaştırılmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Bektaşilik bu süreçte öncü bir rol üstlenmiştir.

Anadolu'dan gelen Baba Samit ve ona bağlı dervişlerin, özellikle Mugan, Şirvan ve çevresindeki bölgelerde irşad (manevi yol gösterme) faaliyetlerine başladıkları bilinmektedir. On yedinci yüzyıl tarihçilerinden Şeyh Ya'kûbî ve Şeyh Behmenyar Hillî, Baba Samit hakkında kısa ancak önemli bilgiler sunmaktadır. Bu kaynaklara

DOKUZUNCU BÖLÜM

KIZILBAŞ İRFANI

Kısa Giriş

Kızılbaşlık, günümüzde daha çok Alevilik olarak bilinse de aslında Orta Asya'dan başlayıp Anadolu'ya ve Balkanlara kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış bir inanç sistemidir. Kızılbaşlık, Orta Asya'daki Türk halklarının geleneksel inançlarıyla İslamiyetin iç içe geçtiği bir sürecin sonucudur. Kızılbaş irfanı, kökleri Orta Asya'nın inanç dünyasına uzanan, İslam tasavvufuyla harmanlanmış bir halk dinî anlayışıdır. Bu irfan, derin teolojik ve ontolojik temelleriyle ritüellerden ahlaki kavramlara, sözlü ve yazılı kaynaklardan sembolik yapı taşlarına kadar zengin bir içeriğe sahiptir. İmam Ali sevgisi, vahdet-i vücûd felsefesi ve Türk halklarının geleneksel kültürel motifleri, Kızılbaş irfanını şekillendiren ana unsurlardır.

Kızılbaşlık, özellikle Safevî dönemiyle özdeşleşmiş olsa da yalnızca Safevîler ile sınırlı bir inanç biçimi değildir. Bu inanç, çok daha geniş bir konar-göçer Türkmen topluluğunun ortak bir kimliğini ve manevi yaşamını yansıtır. Kızılbaşlık, aynı zamanda Tanrı-cılık, Şamanlık ve Muğ ezoterizmiyle bağlantılı dinî ritüellerin bir bileşimi olarak karşımıza çıkar. Türkmen toplulukları arasında, bu inanç biçimi hem toplumsal bir aidiyetin hem de mistik bir dünya görüşünün temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda, Kızılbaşlık, sadece bir mezhep ya da tarikat olmanın ötesine geçerek, tarihsel ve kültürel bir mirasın taşıyıcısı hâline gelmiştir.

Kızılbaşlık, büyük ölçüde Şamanlık ve Muğ ezoterizmiyle örtüşen bir inanç sistemidir. Ancak zaman içinde, bu inanç yalnızca Orta Asya'nın konar-göçer Türk kültüründen, özellikle de Türkmen topluluklarının yaşam tarzının ürünü değil, aynı zamanda Azerbaycan, Anadolu, İran ve Balkanlar gibi geniş bir coğrafyada da yer-

ONUNCU BÖLÜM

ONTOLOJİK VE AHLAKİ AÇIDAN NUR KAVRAMI

Giriş

Nur, Kızılbaş irfanında yalnızca fiziksel bir ışık ya da metaforik bir anlatım değil, aynı zamanda varlığın temel kaynağı ve hakikatin özünü temsil eden ilahi bir kavramdır. Ontolojik açıdan nur, Yaratıcı'nın tecellisi ve yaratılışın özüdür; ahlaki açıdansa bireyin maneviyatında ve toplumsal yaşamında yol gösterici bir rehberdir. Kızılbaş inancında bu kavram, yalnızca bireysel değil, aynı zamanda kolektif anlamda bir bağ ve birlik sembolü olarak öne çıkar.

Nur kavramı çerçevesinde Kızılbaş irfanında özel bir yere sahip olan چراغ (ışık) ve onun ritüelistik kullanımı derin bir anlam taşır. Cemlerde چراغ uyandırma, yalnızca fiziksel bir ışık yakma eylemi değil, aynı zamanda ruhani bir uyanışın, varlığın hakikate yönelişinin bir sembolüdür. Bunun yanı sıra nur, insan ruhunun sonsuz döngüsü ve manevi tekamülünü ifade eder.

Nur ya da ışık, eski medeniyetlerin büyük çoğunluğunda ortak bir simge olarak görülmüştür. Bu bağlamda diğer dinî ve irfani öğretilerde de nur kavramı önemli bir yere sahiptir. İslam'da *Allah'ın nuru* kavramı ve Nur Suresi'nin varlığı, nurun doğru yolu, hidayeti ve hatta Allah'ı (c.c.) ifade etmek için kullanıldığını gösterir. Hristiyanlıkta da ışığın kutsallığı, nurun evrensel bir metafor olarak ne kadar derin anlamlı olduğunu ortaya koyar. Mani dinî ise sıklıkla *Işık dinî* olarak anılmaktadır. Türk tekke şairleri de nur kavramına büyük bir önem atfetmiş, yaratılışın başlangıcını nura bağlamışlardır. Nurla bağlı tüm bu öğretilerin asıl kaynağı Muğ ezoterizmidir. Nur, Muğlardan Zerdüştlüğe, oradan da Mani ve Hristiyanlığa kadar uzun bir yol geçmiştir.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

KIZILBAŞ İRFANININ

TEMEL KAVRAMLARI

Giriş

Hem Azerbaycan hem de Anadolu'da önemli bir nüfusa sahip olan Kızılbaşlar hakkında tarih boyunca birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, bu öğretinin şekillenmesinde belirleyici olan temel kavramlar irfani öğreti bağlamında yeterince derinlemesine incelenmemiştir. Oysaki Kızılbaş irfanı, derin bir manevi felsefe, ahlaki değerler sistemi ve kendine özgü ritüel düzeniyle yalnızca bir inanç sistemi değil, aynı zamanda bireyin içsel aydınlanmasına rehberlik eden, toplumsal dayanışmayı güçlendiren bir yaşam yoludur. Doğal olarak Kızılbaşlığın temel kavramları, bu topluma özgü olan irfanın yapı taşlarını oluşturmakla kalmaz; bireysel ve toplumsal boyutlarıyla da bu öğretinin felsefi ve manevi derinliğini ortaya koyar.

Kızılbaş irfanının önemli kavramlarından biri olan üç sünnet yedi farz, bireyin hem inanç dünyasını hem de toplumsal sorumluluklarını anlamlandırmasında yol göstericilik görevini ifade eder. İbadet ve etik anlayışını birleştiren bu öğreti, insanın maddi ve manevi yaşamını dengede tutmayı hedefler. Benzer şekilde, Yeseviyye geleneğinden izler taşıyan ve ilk defa Hoca Ahmed Yesevî tarafından temelleri atılan dört kapı kırk makam, insanın manevi tekâmül sürecinde geçtiği aşamaları sistematik bir şekilde açıklayarak bireyi hakikate ulaştırmayı amaçlayan bir yol haritası sunar. Bu öğretinin merkezinde yer alan ve yalnızca bu irfani yapıya özgü olan Allah-Muhammed-Ali kavramı, Kızılbaşlık inancının ontolojik temellerini ve ruhani derinliğini yansıtır. Kızılbaş şairlerinin eserlerinde sıkça işlenen bu üçleme, mutlak hakikatin yansıması olarak görülür.

Kızılbaşlıkta yol, erkân ve sürek kavramları, yalnızca dinî ritüellerin düzenlenmesinde değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin şekil-

ON İKİNCİ BÖLÜM

KIZILBAŞ, SAFEVÎ VE ŞİÎ FARKLILIKLARI

Giriş

Birçok araştırmacı, Kızılbaşlık terimini Safevîlikle eş anlamlı olarak kullanmıştır.¹ Örneğin, R. Savory, Kızılbaşları doğrudan Safevî tarikatının müritleri olarak görmektedir.² Bu görüşe göre Safevî tarikat üyeleri Kızılbaşlar olarak adlandırılmış ve Safevî Devleti bazı kaynaklarda Devlet-i Kızılbaşan, yani Kızılbaş Devleti olarak anılmıştır. Özellikle velayet meselesinde Kızılbaşlık ile Şîilik arasında önemli bir yakınlık görülmektedir.

Tasavvuf, on üçüncü yüzyıldan itibaren Türklerin yaşadığı bölgelerde hem Sünnî hem de Şîî yönetimlerin desteklediği bir dinî ve kültürel sistem olmuştur. Ancak Kızılbaş irfanıyla örgütlenen Türkmenler, özellikle Sünnî Osmanlı Devleti'nin gözünden düşmüş ve Şîilikte destek bularak kendine siyasi, toplumsal ve mezhebi bir zemin oluşturmıştır. Azerbaycan ve İran coğrafyasında, Muğ ezo-terizmiyle kesişen Kızılbaş irfanı, Erdebil Tekkesi merkezinde yeni bir devlet kurma hedefini gerçekleştirmiştir.

Bununla birlikte, Kızılbaşlık ve Safevîlik arasında farkların bulunduğu dikkat çekmek gerekir. Safevîlerin iktidara gelmesinden sonra, Şîî din âlimleri tasavvuf yerine daha çok İslam irfanından

¹ İlyas Üzümlü, "Kızılbaş," TDV İslâm Ansiklopedisi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 25:546; Tufan Gündüz, Kızılbaşlar Osmanlılar Safevîler, 2. bs. (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021), s. 110-112; Willem Floor ve Hasan Javadi, "The Role of Azerbaijani Turkish in Safavid Iran," Iranian Studies, 4, S. 46 (2013), s. 1. Ayrıca bk. Joseph von Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, II (İstanbul: MEB Yayınları, 1989).

² R.M. Savory, "Kizilbaş (T. "Red-head")," Encyclopaedia of Islam (Leiden E.J. Brill, 1986), 5:244.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KIZILBAŞLIKTA AKİDE MESELESİ VE TEOLOJİ

Giriş

Genelde teoloji denildiğinde akla ilk olarak semavi dinler gelir. Tarikatların ayrı bir teolojisinin olması ise genellikle gerekli görülmez. Ancak Kızılbaşlık, bir tarikat olmanın ötesinde bir yaşam biçimi olarak karşımıza çıkar ve İslam dininin kendine özgü yorumu olarak halk dininin en saf hâliyle temsilcisi konumundadır. Kızılbaşlık, yalnızca bir inanç sistemi değil, aynı zamanda derin bir teolojik zemin ve tarihsel bir süreklilikle şekillenmiş irfani bir yapıdır.

Akidevi temelleri ve teolojik boyutlarıyla Kızılbaşlık, İslam dünyasının bâtinî akımları arasında kendine özgü bir yer edinmiştir. Azerbaycan'da eski ezoterik bilgilerle yoğrulmuş ve zamanla Anadolu, Suriye, Irak, Afganistan, Hindistan ve Pakistan gibi geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bununla birlikte, Safevî Devleti'nin kuruluşunda ve askerî gücünün şekillenmesinde Kızılbaşlık belirleyici bir unsur olmuştur.

Kızılbaşlığın teolojik boyutu, klasik İslam teolojisinden farklı olarak bâtinî yorumlarla şekillenmiştir. Bu bağlamda, Kızılbaşlık teolojisi İmam Cafer-i Sâdık, Ebu'l-Hattâb Muhammed ibn Ebu Zeyneb el-Esedî, Maymun el-Kaddâh ve Abdullah ibn Maymun gibi öncülerin düşünce ve eserlerinin etkisiyle biçimlenmiş ve Bâtınî Şîî akımları olan İsmâîlîlik ve Karmatîlik ile yakın bağlar kurmuştur. Özetle tüm bunlar, Kızılbaşlığın teolojik yapısını derinleştirmiş ve zahir ile batın arasındaki dengeyi kuran özgün bir sistemin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

DİZİN

Semboller

3 sünnet 7 farz 237, 310
4 kapı 40 makam 237

A

Abdallık 31, 164, 201
Agarta 144
Ahemeniş 44, 46, 52, 74, 85, 86,
88, 90, 126, 128, 147, 148,
149, 150, 151, 180
Ahilik 24, 26, 27, 28, 33
Akad 37, 112, 115, 152
Albanya 42, 101
Alevilik 197, 198, 204, 212, 216,
224, 225, 226, 242, 252,
267, 283, 284, 294, 297,
303, 305
Âl-i Abâ 260
Ali'llâhi 189
Allah 12, 56, 57, 144, 156, 157,
158, 165, 166, 167, 168,
170, 210, 211, 215, 217,
221, 222, 223, 224, 225,
226, 228, 237, 239, 244,
245, 246, 247, 248, 250,
252, 253, 254, 255, 258,
260, 261, 262, 267, 268,
269, 270, 271, 272, 273,
274, 275, 281, 282, 289,
306, 307, 310

Allah-Muhammed-Ali 12, 215,
223, 226, 237, 244, 252,
254, 255, 258, 260, 261,
262, 306, 310
Ankara 326
Arı Kitabı 68
Arizanti (Arizantlar) 76
Astiyag 52, 77, 147
Asur 12, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43,
45, 50, 51, 52, 55, 59, 60,
61, 65, 66, 69, 78, 82, 107,
109, 116, 126, 127, 128,
129, 130, 131, 133, 152,
162, 176
Asur Krallığı 41, 66
Atlantis 144
Atropaten 41
Avesta 41, 43, 44, 74, 77, 83, 84,
88, 89, 90, 91, 92, 111, 127,
146, 189
Azerbaycan 11, 18, 23, 24, 25, 26,
28, 30, 31, 32, 33, 37, 38,
40, 43, 44, 45, 46, 47, 50,
51, 74, 79, 82, 85, 86, 90,
91, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
101, 102, 103, 104, 105,
106, 107, 109, 110, 112,
115, 122, 123, 124, 125,
138, 141, 145, 153, 154,
162, 165, 186, 187, 188,
189, 190, 192, 193, 194,

- 197, 203, 204, 206, 207,
218, 232, 233, 237, 265,
276, 279, 286, 288, 290,
291, 292, 293, 295, 299,
300, 301, 302, 304, 309, 311
- B**
- Babailik 308
- Babil 36, 37, 39, 40, 41, 45, 46,
55, 59, 63, 64, 65, 69, 82,
85, 105, 107, 109, 129, 130,
131, 146, 148, 152, 176
- Bakü 233
- Bâtınî 104, 161, 189, 191, 192,
299, 306, 308
- Behistun 12, 40, 49, 50, 83, 85,
105, 106, 122, 129, 130,
147, 148, 149, 150, 177
- Bektaşî 187, 188, 190, 192, 193,
206, 212, 215, 216, 223,
225, 227, 242, 243, 252,
257, 258, 261, 262, 268,
279, 307
- Bektaşîlik 185, 192, 194, 212, 216,
224, 225, 232, 242, 252,
283, 284, 294, 303
- Budagov 121, 316
- Budîi (Budiler) 76
- Busae (Buslar) 76
- Buyruklar 199, 200, 201, 209, 210,
238
- C**
- Caferilik 259, 303
- Cafer Sadık Buyruğu 238, 245, 274
- Ctesias 42, 43, 48, 108, 130
- Ç**
- çerağ 221, 222, 225, 227, 235
- D**
- Daniel Kitabı 64
- Darius 52, 64, 85, 122, 132, 148,
149, 150
- don değiştirme 216, 217, 218, 227
- dört kapı kırk makam 157, 199,
212, 244, 246, 262, 282,
306, 307
- E**
- Ebheriye 28, 29, 31, 33
- Ehl-i Beyt 188, 223, 254, 255, 256,
257, 260, 261, 272, 276,
277, 288, 302
- Ehl-i Hak 189
- Elam 37, 39, 40, 43, 47, 51, 59, 65,
66, 69, 82, 90, 91, 127, 128,
129, 130, 131, 148
- Erkannameler 209, 210, 238
- Eski Ahit 64, 66, 227
- Evhediye 29, 31
- ezoterik 11, 12, 13, 14, 18, 37, 43,
58, 72, 74, 77, 79, 80, 81,
82, 83, 85, 86, 88, 89, 91,
92, 95, 96, 98, 106, 133,
135, 136, 137, 139, 140,
141, 142, 143, 144, 152,
156, 160, 161, 162, 163,
165, 175, 179, 181, 183,
185, 188, 190, 191, 194,
195, 198, 222, 228, 232,
266, 269, 270, 275, 281,
282, 287, 292, 295, 296,
297, 299, 305, 306, 307,
308, 309, 310, 311
- F**
- fütüvvet 26

G

- Gatalar 89
 Gaumata 81, 147, 148, 149, 150, 151
 gnostik 135, 137, 142, 143, 144, 152, 162, 163, 228, 230, 268

H

- Hakikat Kapısı 245
 Halde 143
 Halk İslamı 198, 204, 276
 Halvetiye 28, 30, 31, 33
 Ham 68, 69, 70
 Harran 143
 Hermes Trismegistus 143, 176
 Herodot 14, 42, 43, 47, 48, 49, 51, 53, 55, 73, 76, 77, 82, 83, 86, 87, 88, 90, 92, 106, 108, 118, 122, 126, 128, 129, 130, 132, 145, 146, 147, 148, 149, 177
 Hindistan 17, 26, 28, 73, 74, 84, 87, 88, 89, 124, 125, 128, 299, 300, 301
 Hint-Avrupa 11, 14, 35, 39, 41, 48, 49, 50, 66, 76, 107, 108, 109, 110, 123, 127, 131, 133, 178, 179, 309
 Hristiyan 45, 52, 59, 68, 75, 228, 229, 294
 Hristiyanlık 20, 86, 89, 221, 229, 280, 305
 hulûl 216, 217, 227
 Hurri 38, 39, 41, 47, 107, 119, 133
 Hurufilik 26, 33, 142, 152, 232, 307, 308
 Hürremilik 13, 14, 37, 79, 97, 99, 203, 288, 290, 291, 292, 293, 296, 300, 311

I

- Işık tayfası 222, 231, 232, 233, 235
 İ
 İncil 60
 İran 17, 19, 21, 26, 27, 30, 35, 36, 37, 39, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 60, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 100, 103, 105, 107, 108, 110, 111, 112, 119, 120, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 134, 138, 139, 140, 154, 156, 159, 161, 162, 163, 174, 176, 177, 181, 182, 186, 187, 189, 190, 197, 203, 205, 206, 207, 226, 229, 258, 265, 276, 280, 285, 286, 287, 288, 291, 302, 309
 irfan 11, 12, 17, 97, 104, 136, 143, 152, 158, 168, 170, 182, 188, 192, 193, 194, 197, 206, 207, 215, 219, 222, 225, 226, 240, 244, 252, 266, 270, 271, 272, 274, 275, 281, 282, 285, 289, 302, 303, 305
 İslam 11, 12, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 57, 58, 59, 74, 75, 76, 77, 79, 89, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 135, 136, 137, 143, 153, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 170, 171, 172, 174, 175, 182, 185, 186, 189, 197,

- 198, 203, 206, 208, 215,
218, 221, 222, 227, 235,
238, 240, 243, 245, 254,
257, 258, 265, 268, 275,
276, 277, 278, 280, 281,
282, 283, 285, 286, 287,
289, 290, 291, 292, 293,
294, 299, 300, 302, 305,
306, 308, 310, 311
İslamiyet 13, 14, 17, 24, 74, 90, 93,
98, 99, 102, 103, 104, 106,
136, 141, 156, 170, 171,
197, 213, 291
İsmaililik 13, 14, 79, 152, 203,
274, 275, 299, 300, 306, 307
İsrail Krallığı 60, 61
İstanbul 323, 324, 327, 329, 331
İşrakiye 29
- J**
Jübileler Kitabı 59
- K**
Kabalizm 136, 280
Kalenderilik 31, 164, 201, 280
Kambis 52, 146, 147, 149, 150
Kaspiler 48
Kassitler 39, 46, 50, 107, 309
Kızılbaş 9, 11, 12, 14, 18, 114, 137,
143, 152, 153, 154, 155,
156, 159, 160, 161, 162,
164, 174, 175, 182, 185,
186, 187, 188, 189, 190,
191, 192, 193, 194, 197,
198, 199, 200, 201, 202,
203, 204, 205, 206, 207,
208, 209, 210, 211, 212,
215, 217, 218, 219, 221,
222, 223, 226, 227, 231,
233, 234, 235, 237, 238,
240, 241, 242, 244, 246,
250, 252, 253, 258, 259,
261, 262, 263, 265, 266,
267, 268, 269, 270, 272,
274, 275, 276, 283, 284,
285, 286, 287, 289, 290,
291, 292, 297, 300, 301, 302,
303, 304, 305, 306, 307, 308
Kızılbaş irfanı 12, 14, 156, 182,
194, 197, 198, 199, 201,
202, 203, 207, 218, 219,
226, 235, 237, 238, 262,
267, 268, 274, 276, 289
Kızılbaşlık 13, 14, 37, 79, 81, 93,
136, 137, 142, 144, 152,
153, 154, 156, 157, 158,
159, 160, 161, 162, 164,
181, 182, 185, 190, 191,
192, 194, 197, 198, 201,
202, 203, 204, 213, 218,
219, 231, 234, 235, 237,
252, 255, 260, 262, 263,
265, 266, 267, 268, 269,
270, 272, 273, 274, 275,
276, 277, 278, 279, 280,
281, 282, 283, 286, 287,
288, 296, 297, 299, 300,
302, 303, 304, 305, 306,
307, 308, 309, 310, 311
Kiros 52, 53, 55, 132, 146, 147,
148, 150
Kitab-ı Mukaddes 44, 45, 57, 58,
59, 60, 61, 66, 68, 71, 136,
144
Köroğlu 331
Kur'an 20, 21, 56, 57, 58, 65, 79,
136, 190, 191, 210, 222,
224, 225, 228, 243, 247,
252, 253, 254, 255, 256,
273, 278, 289

Kuti 37, 38, 39, 50, 51, 134

L

Latin 42, 75, 118

Lullubi 37, 38, 50, 51, 111, 134

M

Maday 41, 59, 60, 67, 68, 70, 71, 72, 108, 127

Mag 37, 43, 45, 47, 54, 55, 57, 71, 75, 76, 77, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 100, 102, 103, 105, 109, 119, 121, 122, 123, 125, 133, 134, 138, 147, 148, 149, 175, 177, 178, 180, 183, 195

Magi 11, 14, 17, 36, 41, 43, 47, 58, 66, 75, 76, 77, 78, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 91, 105, 118, 123, 125, 136, 137, 145, 148, 162, 163, 174, 176, 177, 178, 230, 310

magik 177, 180

Magi (Maglar/Muğlar) 76

magiya 75, 175, 176, 179, 180, 181, 183

Magog 49, 69, 70

Magus 17, 36, 66, 75, 84, 85, 86, 87, 89, 91, 106, 118, 125, 137, 178, 290

Mağuş 87

maji 75

majisyen 75

Maniheizm 13, 37, 136, 137, 228, 229, 230, 274

Manna 21, 35, 37, 38, 40, 43, 46, 47, 50, 51, 100, 107, 109, 110, 115, 116, 117, 119, 129, 133, 134

Manna Devleti 37, 39, 50, 51

Marifet Kapısı 245

Mazdekizm 136, 230, 291, 293

Mecus 17, 57, 79, 174

Mecusilik 76, 136, 162, 164, 174, 175

Med 11, 35, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 49, 51, 55, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 72, 74, 76, 77, 78, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 89, 99, 100, 101, 105, 107, 108, 109, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 177, 181, 182, 309

Med Devleti 36, 37, 40, 41, 51, 55

Med İmparatorluğu 40, 42, 51, 60, 62, 78, 81, 82, 101, 107, 150, 156, 159, 161, 181

Medya 37, 38, 41, 44, 45, 46, 47, 51, 55, 59, 65, 66, 73, 74, 78, 79, 80, 81, 108, 111, 112, 119, 120, 127, 129, 130, 131, 145, 147, 149, 150

Medyan 35, 36, 38, 39, 41, 43, 47, 49, 50, 51, 56, 57, 59, 64, 65, 76, 79, 82, 83, 90, 117, 122, 125, 126, 127, 131, 132, 162, 165, 177, 183, 309

Medyan Devleti 36, 76

metafizik 12, 14, 141, 151, 162, 163, 165, 171, 172, 174, 175, 182, 218, 262, 305

Mezopotamya 39, 44, 45, 78, 80, 88, 91, 107, 120, 121, 133, 179, 181, 229

- Mısır 19, 21, 27, 51, 54, 61, 64, 66, 78, 85, 86, 87, 88, 105, 107, 128, 143, 149, 152, 176, 218, 229, 285
- mistik 11, 12, 13, 14, 29, 36, 55, 58, 79, 80, 86, 88, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 106, 135, 136, 152, 153, 154, 157, 161, 163, 165, 182, 191, 194, 197, 213, 230, 266, 278, 279, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 311
- Mu 144
- Muğ 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 25, 36, 37, 43, 45, 54, 55, 57, 71, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 105, 106, 109, 119, 121, 122, 125, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 174, 175, 176, 178, 180, 182, 183, 187, 190, 192, 195, 197, 199, 202, 203, 212, 218, 219, 221, 230, 234, 265, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 277, 282, 283, 287, 289, 290, 291, 292, 294, 300, 310
- Muğal 101, 119, 123, 124, 125
- Muğan 11, 12, 17, 18, 19, 32, 75, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 123, 124, 136, 137, 139, 143, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 182, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 291, 292, 304, 309, 310
- Muğbece 165, 166
- Muğ kahinleri 36, 81, 82, 91, 95, 97, 98, 158, 159, 191
- mum söndü 13, 99, 294, 295, 296, 311
- N**
- Nuh 21, 59, 60, 68, 69, 70, 71, 72
- nur 12, 157, 159, 161, 199, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 234, 235, 257, 282
- nur kavramı 159, 199, 221, 225, 235
- O**
- okültizm 176
- Orta Asya 26, 32, 35, 48, 51, 71, 74, 78, 90, 91, 101, 107, 112, 114, 144, 162, 197, 204, 229, 234, 278, 295, 309
- P**
- Paretaceni (Paratakenler) 76
- Persepolis 12, 40, 52, 84, 131
- Pers İmparatorluğu 35, 44, 54, 62, 85, 150
- peygamberlik 222, 223, 254, 305, 306
- piri-evvel 30
- Pir-i Muğan 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 182
- Pompeus 132
- S**
- Safevî 13, 81, 82, 100, 104, 114, 153, 154, 155, 161, 182,

- 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 197, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 218, 226, 232, 233, 258, 265, 266, 269, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 299, 300, 301, 303, 310, 311
- Safevî Devleti 13, 81, 100, 104, 153, 154, 155, 162, 187, 188, 189, 190, 192, 194, 203, 204, 205, 206, 208, 218, 226, 233, 265, 275, 276, 279, 289, 299, 300, 301, 310
- Safevilik 13, 37, 79, 93, 152, 190, 194, 265, 266, 268, 272, 275, 282
- Safeviye 28, 30, 33, 136, 142, 156, 159, 160, 161, 162, 194, 202, 269, 292
- Sam 19, 21, 27, 59, 68, 69, 70
- Sami 39, 107, 112, 133, 178, 179, 286, 287, 309
- Sasani 74, 77, 85, 88, 90, 92, 145, 230, 290, 292, 309
- semah 157, 208, 209, 307
- sembolik 12, 64, 152, 154, 157, 160, 162, 163, 166, 168, 169, 181, 182, 197, 209, 211, 212, 214, 215, 217, 224, 227, 229, 244, 245, 305, 306
- Strabon 145, 146
- Struchates (Strukatlar) 76
- sufi 18, 19, 24, 25, 27, 31, 32, 97, 99, 154, 155, 162, 164, 201, 202, 206, 266, 269, 277
- Sühreverdiye 26, 27, 28, 33
- Sümer 37, 39, 70, 110, 115, 122, 179, 277
- Sünnî 198, 231, 233, 235, 259, 265, 278, 283, 289, 293, 294, 296, 311
- Sünnîlik 225
- Ş
- şaman 20, 86, 97, 110, 143, 178, 203, 213, 268, 300
- Şamanlık 13, 14, 97, 98, 136, 162, 197, 212, 280, 287, 307
- Şeriat Kapısı 244, 245
- Şiî 104, 153, 154, 155, 156, 161, 187, 189, 190, 192, 198, 199, 200, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 226, 231, 233, 246, 265, 266, 268, 269, 271, 273, 276, 279, 280, 285, 287, 288, 290, 292, 299, 301, 302, 303, 305, 306, 308, 311
- Şiîlik 13, 187, 189, 198, 222, 265, 266, 271, 272, 274, 276, 277, 279, 280, 283, 303
- T
- Talmud 67, 178
- Tanrı 56, 57, 58, 59, 61, 63, 67, 111, 112, 114, 115, 117, 128, 135, 139, 143, 158, 159, 160, 182, 208, 211, 212, 226, 229, 247, 248, 249, 251, 252, 257, 261, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 280, 281, 282, 289, 290, 305, 306, 307, 308
- Taoizm 136
- Tarikat Kapısı 245

tasavvuf 15, 18, 19, 23, 24, 25, 26,
27, 28, 29, 32, 33, 96, 98,
136, 161, 163, 164, 165,
169, 172, 174, 175, 182,
190, 191, 192, 194, 203,
223, 234, 246, 256, 257,
265, 275, 276, 277, 279,
282, 288, 300, 302, 308,
309, 310

tenasüh 213, 215, 216, 217, 227

teoloji 278, 299, 306, 307, 308

Tibet 143

Turukkiler 38, 46, 50, 107, 109

Türkiye 5

Türkler 35, 54, 63, 70, 71, 78, 117,
124, 137, 205, 268, 283

U

Urartu 12, 37, 38, 40, 46, 47, 82,
109, 110, 115

V

vahdet-i vücud 197, 198, 203, 269,
270, 274, 282, 288, 300,
302, 304, 306, 307

Vedacılık 136

Y

Yafes 47, 60, 66, 68, 70, 71

Yafet 69, 70, 71, 72

Yahudilik 305

Yeremya Kitabı 63

Yeseviye 31

Yeşaya Kitabı 63

Yunan 37, 40, 42, 47, 67, 70, 75,
76, 82, 83, 88, 89, 92, 109,
127, 130, 133, 145, 148,
149, 152, 162, 176, 180, 283

Z

Zagros Dağları 39, 51, 54, 65, 66

Zahidiye 28, 30, 31, 33

Zerdüşt 43, 44, 50, 67, 68, 72, 74,
75, 76, 77, 81, 84, 86, 88,
89, 90, 92, 102, 123, 125,
139, 140, 145, 158, 165,
190, 191, 230, 234

Zerdüştlük 36, 37, 43, 44, 57, 72,
74, 75, 79, 83, 84, 92, 96,
97, 98, 136, 137, 138, 159,
161, 162, 164, 176, 182,
199, 274, 283, 291, 293, 310

Zurvanist 88